

Список літератури: 1. Бочарников Д. Права людини у додержавну та ранньодержавну добу історії України (спроба порівняння реальності їхнього захисту та прогнозу на майбутнє)//Право України. - 1997. - № 3. . 2. Буткевич В. Права людини в Україні. З погляду творення нової правової бази//Політ. думка. - 1993. - № 1. 3. Ісакович С. Механізм діяльності ООН щодо захисту прав людини//Укр. часопис прав людини. - К.: Укр. правн. фундація: Право. - 1995. 4. Ковальська Н. Коментар до міжнародного пакту про громадянські і політичні права//Укр. часопис прав людини. - К.: Право. - 1995. 5. Кудрявцев В.Н., Лукашева Е.Е. Новое политическое мышление и права человека//Вопр. философии. - 1990. - № 5. 6. Купчишин А.М. Діяльність органів ООН по правах людини — важливий фактор підтримання миру і безпеки//Вісн. Акад. наук Укр. РСР. - 1988. - № 12. 7. Международное право: Словарь-справочник/Под общ. ред. В.Н. Трофимова. - М.: Инфра. - 1997. 8. Мюллерсон Р.А. Права человека: идеи, нормы, реальность. - М.: Юрид. лит., 1991. 9. Николайко И.В. Права человека и система ООН. - К.: Наук. думка, 1991. 10. Права людини. Міжнародні договори України. - К.: Наук. думка, 1992. 11. Права человека — фундаментальная основа либерализма/Сост. Окунцов Б.П. - Донецк: Центр соц.-эконом. и полит. анализа ЛПУ. - 1993. 12. Чхиквадзе В.М. Всеобщая декларация прав человека и ее историческое значение//Сов. государство и право. - 1988. - № 12.

**В.О. Чефранов, д-р філос. наук,
Л.В. Петрова, канд. філос. наук**

ОБМЕЖЕННЯ ВЛАДИ І ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРИНЦИПИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Загроза правам і свободам людини виникає не тільки від інших людей, а й від самої влади. Тож зовсім не випадково у преамбулі Загальної декларації прав людини стверджується про законність опору громадян незаконним діями влади: "...необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення" (4, с. 14). Право на опір гнобленню визнається одним з основних прав людини. І в Паризькій хартії для нової Європи наголошується, що права людини й основні свободи уроджені усім людям, вони невідчужувані і гарантуються законом. І далі: "Їх захист і сприяння їм - першочерговий обов'язок уряду. Їх повага - суттєва гарантія проти надмірної влади, якою володіє держава. Їх дотримання і повне здійснення - основа свободи, справедливості і спокою". Усі приписи міжнародного права наголошують на обслуговуючій ролі національних держав щодо своїх громадян: межею влади держави над людиною тут є природне право. Про це ж говорить і ст. 3 Конституції України: "Людина, її жит-

тя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Вона відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави". Однак у дійсності ст. 3 Конституції далека від реального втілення.

На нашу думку, першочерговою причиною недотримання однієї засадних статей Основного Закону країни була і є з самого початку принципово невірна спрямованість ідеології державотворення в Україні. Уся відповідальність за папложення на практиці ст. 3 Конституції лягає на творців сучасної ідеології українського державного націоналізму. Це вони сформували в свідомості українців уявлення про ціннісний абсолютизм держави, але не потурбувалися про те, щоб поставити йому перепони. Це вони обожнювали і славили державу, замовчували і не застерігали, що будь-якій державі властива тенденція до всевладності, і що її проявом завжди була і є загроза правам і свободам громадян, яка походить не тільки від інших людей, а й від самої влади. Саме вони нехтували тією обставиною, що там, де постає питання про ціннісний абсолютизм держави, люди втрачають імунітет до авторитаризму і тоталітаризму; і тоді вже практично неможливо протиставити щось свавілля і приххам державної влади. Вони замовчували, що найбільш виразним проявом свавілля державної влади була і залишається її продажність (корупція).

Держава не є тим утворенням, яким її хотілося б бачити сучасним ідеологам українського державотворення. Вона уособлює не лише благо, але неминуче і зло. Сформувавши благодійне лице держави, ці ідеологи на практиці зіткнулися з реальністю, яка вщент зруйнувала їх учення. Стало зрозумілим, що ці вчені не обізнані з європейською наукою про державу. Інакше б застереглися від повторень старих, уже пережитих європейським державотворенням і шкідливих, на нашу думку, заблуджень, одним з яких є уявлення про ціннісний абсолютизм держави. До речі, його на Заході подолали понад двісті років тому. Якщо лише декларувати і славити державу, замовчуючи і не застерігаючи водночас, як це має місце в європейському вченні про державу (і минулому, і сучасному), що будь-якій державі властива тенденція до всевладності, то маємо ризик збудувати не правову державу, а державу-Левіафана (за висловом Т. Гоббса). Держава-звір, держава-чудовисько, не знає обме-

жень у своєму прагненні владарювати. Вона не є засобом для досягнення мети, а сама є мета (індивід — ніщо, держава — все). За допомогою пропаганди вона захоплює в свої руки керівництво подіями, що мають місце в державі у сфері політики, економіки, культури, судочинства, вирішує, що вважати добром, а що злом, що є істина а що заблудження, що є цінним, а що ні, а на місце свободи ставить дисципліну і перетворює громадян у своїх функціонерів. Будь-яка самостійність громадянина щодо такої держави знищується. Сьогодні ознаку розвинутої політичної культури правильно вбачають у нейтральності держави щодо світогляду, чого не бажає знати абсолютистська держава.

З огляду на сказане правомірно запитати: чи відповідають європейському розумінню ті уявлення про державу, які затверджуються в сьогоденному українському суспільстві? Чи погоджені вони з приписами міжнародного права, які наголошують на обслуговуючій ролі держави стосовно своїх громадян і необхідності обмеження повноважень влади? Уже наголошувалося на тому, що ст. 3 Конституції України приписує державі обслуговувати інтереси своїх громадян, однак сучасними фахівцями не опрацьовується ідеологія державотворення, сутністю якої була б обслуговуюча роль держави щодо суспільства і громадян. Скоріше, навпаки: наслідком їхньої ідеології ціннісного абсолютизму Української держави є розростання сваволі, всездозволеності і безвідповідальності апарату влади. За всіма ознаками ідеологія нинішнього українського націоналізму по суті успадкувала теорію Радянської держави — бюрократичної і тоталітарної. Ніякого фундаментального переосмислення уявлень про державу, на жаль, не сталося.

На відміну від поширеного у політологічній і правовій літературі Заходу визначення держави як передусім структури панування, вітчизняними фахівцями первинна сутнісна ознака держави вбачається в іншому¹. Будь-який підручник дає визначення, що держава — це організація політичної влади в суспільстві (або політична організація всього суспільства), яка забезпечує його цілісність і безпеку, а також управління загальносуспільними справами. Не бажа-

¹ Визначення держави як структури панування відсутнє в сучасному національному вченні про державу, що засвідчує про очевидну розбіжність ідеології державотворення в Україні з європейським ученням про державу. Якщо ідеологія ціннісного абсолютизму Української держави обслуговує інтереси апарату влади, то опрацювання і застосування цього європейського вчення постало б вагомою запорукою необхідного обмеження повноважень влади.

ючи заперечувати всі позитивні моменти, які інститути державної влади привносять у життя суспільства, тобто заперечувати користі від слугування інститутів інтересам усього суспільства, ми все ж не повинні замовчувати їх негативні сторони й уникати обговорення того, чим доводиться платити суспільству за утримання численного управлінського апарату. Не слід уникати і висвітлення тонкощів, які відрізняють, скажімо, функції міліції, служби безпеки чи професійної армії від функцій, власне, управлінців. Словом, на державно-політичні інститути й установи необхідно дивитися під кутом зору не тільки їх упорядковуючої та службової функцій, але також їх владного і примусового характеру. Інакше спільноти, наділені правом примусу, сприймаються лише з боку їх переваг, а недоліки їх замовчуються.

Держава як структура панування постійно відтворюється внаслідок спільних діянь людей, що здійснюються завдяки представництву, і врешті-решт упорядковує суспільні дії в тій чи іншій галузі. Що таке панування? Панування - це розпорядження людськими вчинками; скрізь, де гарантується захист, виникає панування над тими, кого захищають. Щоб мати можливість захищати, необхідна сила. Будь-яке відношення панування є одночасно (хоча і не без винятку) відношенням сили. Влада, на відміну від фізичного насильства, є силою, яка впливає на тіло, душу і розум людини, пронизує їх, підкорює людину закону власної волі і саме на цій підставі потребує своєї легітимації (виправдання, обґрунтування). Якщо зважити, що вирішальною для державної влади ознакою є примус, який, обмежуючи свободу вчинків, пов'язаний для тих, кого примушують, зі збитком, а також те, що засобом, у який він здійснюється, є право, то виправдання держави і права також, очевидно, неминуче.

Вище наголошувалося, що визначення держави як структури панування відсутнє в сучасному національному вченні, що, в свою чергу, призводить до стримування від постановки питання про легітимацію, невизнання її науковою проблемою і досить часто навіть відвертого неприйняття цієї проблематики (коли це позитивізм радикальний), що позбавляє українських фахівців можливості критикувати закони і державу. Всупереч такій позиції ми виступаємо за наукове опрацювання теорії легітимації Української держави і права. З огляду на це, вважаємо, слід погодитися з міркуваннями західних правників про те, що фундаментальна легітимація держави і права потребує таких тематичних рівней аналізу. По-перше: чи допустимий взагалі соціальний примус людиною і якщо так, то чому

(на даному рівні легітимації ця проблема охоплюється в цілому; тож ми маємо дати відповідь на запитання: чи є він взагалі легітимним)? По-друге, в залежності від висновків, отриманих на першому рівні легітимації, надалі доцільно з'ясувати, чи має соціальний устрій, який передбачає право на державно-правовий примус, перевагу над таким, де це право відсутнє; чи володіє він перевагою над іншими формами примусу і чи стосується ця можлива перевага всіх і кожного, хто знаходиться у сфері його дії. По-третє, на які сфери людського існування примус може поширюватися і які аспекти охоплювати? Легітимація держави і права в цьому випадку потребує обговорення меж повноважень держави. Чи правомірно взагалі державі втручатися в такі сфери, як свобода індивіда, свобода господарського, соціального і культурного "ринку"?

Якщо спершу показати, що наявність даного соціального примусу є для зачеплених ним осіб більш корисним, ніж його відсутність, що державно-правова форма в змозі надати їм вагомішої допомоги, аніж форма неполітична і що дана державно-політична модель більше іншої служить забезпеченню блага громадян, тоді такі форми примусу можна без будь-якого сумніву вважати легітимними. Критерієм виміру легітимності (або справедливості державно-правового примусу) постає принцип "користь для кожного". Там, де є не тільки колективна вигода, але і "користь для кожного", потреба у подальшій легітимації відпадає (6, с. 38-41).

Окреслені тематичні рівні виправдання державно-правового примусу, тобто влади, ще чекають свого осмислення теорією легітимації української держави і права. Складність цього осмислення зумовлюється двома обставинами. З одного боку, очевидно, що соціальний примус потребує легітимації, тому що він обмежує свободу індивідів і, будучи обмеженням, наносить зачепленим ним шкоди. З другого — свобода вчинків людини призводить до небезпеки насильства і неминучості конфліктів. Чому неминучості? Переконливу відповідь на це запитання дає поширена сьогодні на Заході конфліктна модель легітимації держави і права. Згідно з висновками цієї теорії для справедливого вирішення конфліктів існування держави і права є неминучим. Державно-правовий примус як засіб вирішення конфлікту є вигідним для всіх. Головним при цьому є те, що він має бути справедливим, обмеженим, бо там, де він втручається у сферу фундаментальних свобод чи прав людини, які утворюють підґрунтя правопорядку, громадяни мають моральне право подібну несправедливість усунути навіть шляхом примусу, вчиненого до несправедли-

вої держави. Їх дії — природне повноваження на примус, і вони мають виправдання в захисті від несправедливої, що чиниться.

Як засвідчує досвід європейського правознавства, прагнення обґрунтувати й обмежити державу і позитивне право якоюсь вищою засадою, а саме природним правом, своїм витокom має сиву давнину (софісти, Арістотель, стоїки, римські юристи). Природне право як особлива форма надпозитивної критики держави і позитивного права протягом століть панувало в західно-європейській думці; і його призначення вбачили в тому, щоб відкрити шлях саме до такої критики. У наш час на Заході роль такого “вищого критерію” звично відіграють допозитивні і надпозитивні правові принципи (право на свободу, власність, справедливість, безпеку, опір гнобленню тощо). У них, як конкретизації і розгортанні інваріантного принципу верховенства права, вбачають смисл і критерії легітимації. Принцип верховенства легітимного закону, під цим кутом зору, означає можливість “коректування” закону згідно з вимогами легітимності й, отже, засвідчує про існування джерел права (звичай, правова доктрина, судова практика), конкурентних закону. Різність та ієрархія джерел права, таким чином, постають необхідною методологічною і концептуальною передумовою з’ясування проблеми легітимації й обмеження держави і права. Західні правники, наслідуючи установлену традицію, і сьогодні вбачають у природному праві надпозитивну правову ідею, виходячи саме з якої позитивне право оцінюється як легітимне або як нелегітимне. При цьому постійно наголошується, що природне право тяжіє до тієї надпозитивної державно-правової критики, яка принципово неприйнятна для усіх різновидів юридичного позитивізму.

На підставі викладених міркувань зрозумілим стає те визначення правової держави, яке має місце в європейському правознавстві. Правова держава — це держава, в якій повноваження влади обмежені природними правами; без такого обмеження державний устрій є не правовим, а тоталітарним. Природне право є мірою влади. “Правова держава — це держава, в якій не видається таких законів, які суперечили б етичній ідеї права, в якій державний інтерес, що лишає осторонь легітимні, правові закони, не має ніякої цінності” (3, с. 358). І далі: “Ідея державного інтересу несумісна з ідеєю правової держави” (3, с. 112). Саме в правовій державі владі вперше приписано певні межі, які вона не вправі переступити: природні права громадян визнаються абсолютно недоторканими для державної влади. “Змістом і метою державної влади є здійснення природних,

тобто абсолютних прав громадян” (1, с. 53).

У гегелівській філософії права читаємо: “Слава Господу! У наших державах кодекси можливо починати з дефініції людини, не боячись наштотхнутися на права та обов’язки людини, які заперечували б поняттю людини... Розумні ті закони, державні устрої, які відповідають природі людини, поняттю людини, свободі” (2, с. 385). А що ж сучасні нащадки свого великого земляка? У ст. 1 нині діючого Основного закону ФРН читаємо: “Людська гідність недоторканна” (5, с. 114). “Право уособлює цінності суспільства”, — цілком у гегелівському дусі наголосив у своїй промові Федеральний президент Німеччини Роман Герцог з нагоди вручення йому Національною юридичною академією України звання почесного доктора наук 6 лютого 1998 р. І далі: “Нам, німцям, і українцям, треба й тепер шукати натхнення у суспільній великій минувшині, сповненій високої культури та духовності... За європейським розумінням держави принцип правової держави взагалі належить до найважливіших вартостей, бо він означає захист громадянина від сваволі... Тому я високо ціную, що ст. 1 вашої Конституції проголошує в Україні принципи правової держави. Тим самим ваша країна визнає європейську правову традицію: червоною ниткою проходить одна думка в усіх великих юридичних документах європейської і спорідненої з нею американської історії — право встановлює межу владі й забезпечує свободу. Цю голову ідею ми знаходимо вже у Великій Хартії вольностей Англії 1215 р., так само і в Біллі про права 1689 р., в американській Декларації незалежності 1776 р. і разом з тим у конституціях європейських демократичних держав наших днів. Обмеження влади і забезпечення свободи є фундаментальними принципами сучасної державності. Водночас вони становлять етичне підґрунтя кожної держави; бо держава без них — негуманна і не має морального права на існування”. Доцільно звернутися й до ст. 56 Основного закону ФРН, в якій Федеральний президент присягає “присвятити свої сили добробуту німецького народу, сприяти його користі, оберігати його від утисків, дотримуватися і захищати Основний закон і закони федерації, добросовісно виконувати свої обов’язки і втілювати справедливість стосовно кожного. Хай допоможе мені в цьому Бог” (5, с. 162). Легітимною (правовою) державою, вважають німецькі правники, є не будь-яка держава, а лише держава справедлива.

Уже наголошувалося, що згідно з приписами міжнародного права, дотримання і повне здійснення прав людини є основою свободи, справедливості і спокою. Звідси — неабияка вага тих консти-

туційних національних норм, які приписують судам захищати права та свободи людини і громадянина. Відповідно до ст. 129 української Конституції, яка проголошує основні засади судочинства, “судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону”. Однак, яким чином погодити цю конституційну статтю, яка проголошує принцип законності, зі ст. 8, згідно з якою “в Україні визнається і діє принцип верховенства права”? Зрозуміло лише одне: ст. 8 Конституції написана прибічником природно-правової доктрини, який за взірцець узяв європейський принцип верховенства права, а ст. 129 писав прибічник юридичного позитивізму, тієї доктрини, яку сповідували і радянські юристи. В останньому випадку поза увагою вітчизняного юриста-позитивіста залишилися усі міжнародно-правові приписи щодо здійснення правосуддя (Стандарти незалежної юридичної професії міжнародної асоціації юристів, Основні принципи незалежності судових органів, Декларація основних принципів щодо жертв злочину і зловживання владою тощо).

Нам можуть заперечити і сказати, що, наприклад, відповідно до Основного закону Німеччини (ст. 97), або Конституції Італії (ст. 101) теж проголошено, що “судді підкоряються тільки закону”. Однак, скажімо, ст. 97 Основного закону ФРН не можна вилучати з загального тексту, а необхідно розглядати лише в єдності зі ст. 1 та ст. 20. Відповідно до ст. 1 “...основні права обов’язкові для законодавчої, виконавчої влади і правосуддя як безпосередньо діюче право”, а згідно зі ст. 20 “... законодавство зв’язано конституційним устроєм, виконавча влада і правосуддя — законом і правом”. Окрім того, відповідно до ст. 100 Основного закону ФРН “...судді не зобов’язані застосовувати закон, який вони визнали неконституційним”. Або звернемося до ст. 76 Конституції Японії “... Усі судді незалежні і діють, ідучи услід своєї совісті; вони зв’язані тільки даною Конституцією і законами” (5, с. 280).

Зважаючи на викладене, доцільно поставити запитання - чому в Конституції України відсутнє поняття “справедливість”? Невизнання справедливості юридичним поняттям і, відповідно, основною засадою судочинства, засвідчує про принципову розбіжність конституційного законодавства України з європейськими і міжнародно-правовими приписами. Чому б українському конституційному законодавцю чітко не проголосити, що права і свободи людини як принципи справедливості є нормами прямої дії і мають вищу юридичну силу? Якщо людина визнається найвищою соціальною цінністю, тобто цінністю вищою навіть за державу, то чому б у ст. 1 Конс-

титуції не занотувати, що людська гідність недоторканна, що поважати і захищати її — обов'язок будь-якої державної влади, що державна влада пов'язана і обмежена правами людини (як це має місце, приміром, у ст. 1 Основного закону ФРН). Як під цим кутом зору розуміти, що проголошені українською Конституцією права і свободи людини в цілій низці статей тут же обмежуються головним чином “з метою захисту національної безпеки”? Поняття “національна безпека” не з'ясовано. Чи є це безпекою держави, чи безпекою громадян, чи безпекою громадянського суспільства — незрозуміло. Нез'ясованість цього поняття відкриває шлях до зловживань і свавілля з боку посадових осіб державного апарату. Необхідно додати й те, що такого кропіткого переліку обмежень прав і свобод людини не знає жодна сучасна конституція Заходу. Скажімо, ст. 18 Основного закону ФРН передбачено тільки один випадок позбавлення основних прав людини: коли остання зловживає ними з метою боротьби проти основ вільного демократичного устрою, лише на підставі рішення федерального конституційного суду. Відповідно до ст. 20 Основного закону ФРН усі німці мають право на опір будь-кому, хто вчинить спробу ліквідувати конституційний устрій, який пов'язує законодавство і за умов якого виконавча влада і правосуддя пов'язані законом і правом. Лише такий конституційний устрій приписує захищати Основний закон ФРН. А якщо цей устрій не є вільним і демократичним? Якщо законодавство не пов'язано конституцією, а виконавча влада і правосуддя — законом і правом? На цей випадок Основний закон ФРН промовчує. Але якщо виходити з того, що ФРН визнає пріоритет норм міжнародного права перед внутрішніми законами (згідно зі ст. 25 Основного закону ФРН “Загальні норми міжнародного права мають перевагу перед законами і безпосередньо породжують права і обов'язки для жителів федеральної території”), а також з того, що Загальна декларація прав людини не виключає можливості з боку громадян чинити законний опір незаконним діям влади, то, зрозуміло, що громадяни ФРН мають право на опір тоталітарній і авторитарній державі. Ідеологія ж ціннісного абсолютизму Української держави позбавляє громадян права на такий опір. Маючи за мету служити державі як такій, ідеологи сучасного українського націоналізму просто індиферентні до її якісних властивостей, хай навіть держава явно несправедлива.

З огляду на сказане правомірно стверджувати, що сучасна ідеологія державотворення в Україні потребує фундаментального переосмислення. Держава уособлює не лише благо, але неминуче й

зло. Якщо благодійність держави – в забезпеченні цілісності і безпеки суспільства, а також в управлінні загальносуспільними справами, то зло, яке уособлює держава виражається у владному і примусовому характері державно-політичних інститутів і установ. Сучасні ідеологи ціннісного абсолютизму Української держави привчають людей сприймати державно-політичні інститути і установи лише з боку їх переваг блага і змовчувати їх недоліки зло. Однак питання про державу має продумуватися освідченими людьми не до середини, а до кінця. Чому мовчать з цього приводу українські філософи? Адже кому як не їм відомо про споконвічний трагічний конфлікт між особистістю і державою, кому як не їм захищати духовну свободу громадян від домагань держави і опрацьовувати аргументи, спираючись на які держави можливо вказати межу у її прагненні до всевладності? Всупереч ідеологам ціннісного абсолютизму Української держави і водночас наслідуючи європейську традицію державотворення, ми стверджуємо, що легітимація й обмеження держави мають стати невід'ємними складовими сучасного національного вчення про державу.

Список літератури: 1. Гегель Г.В.Ф. Роботи разных лет. - В 2-х т. - Т. 2: Философская пропедевтика. - М., 1971. 2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. - М., 1990. 3. Краткая философская энциклопедия. - М., 1994. 4. Международная защита прав и свобод человека: Сб. документов. - М., 1990. 5. Современные зарубежные конституции. - М., 1996. 6. О. Хеффе. Политика. Право. Справедливость. Основоположения критической философии права и государства. - М., 1994.

**О.Г. Купшніренко, канд. юрид. наук,
Т.М. Слінько, канд. юрид. наук**

ПРАВА ЛЮДИНИ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ І СТАНОВЛЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ УКРАЇНИ

Права людини виступають нормативною формою взаємодії людей, координації їх вчинків і діяльності, запобіганню протиріч, протиборств, конфліктів. За своєю суттю вони нормативно формулюють умови і засоби життєдіяльності людей, об'єктивно необхідні для забезпечення нормального функціонування особи, суспільства і держави. А такі права, як право на життя, свободу, особисту недоторканність, свободу думки і слова, світогляду і віросповідання, на участь у політичних процесах та інші, є необхідними у житті особи в